

МЕТОДИКИ ДОСЛІДЖЕННЯ, ЩО РОЗКРИВАЮТЬ УСВІДОМЛЕНУ ТА НЕУСВІДОМЛЕНУ АГРЕСІЮ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ З РІЗНИМ МОВЛЕННЄВИМ РОЗВИТКОМ

Агресивність сучасних дітей є актуальною проблемою у теперішніх умовах життя, тому що вона впливає не тільки на взаємини дитини з батьками, вчителями, однолітками, але й створює дискомфорт для неї самої. У нашій статті розкриваються шляхи вивчення неусвідомленої агресії у молодших школярів за допомогою модернізованих проєктивних малюнкових методик: “Неіснуюча тварина”, “Малюнок моєї сім’ї”, “Малюнок мого класу” та модифікованої нової “Сюжетно-ситуативно-ілюстрованої” методики на основі праць С. Розенцвейнга, І.А. Фурманова, А. Басс, А. Даркі, А.А. Романова, Р. Темл, М. Доркі, В. Амен та інших. Сформовано опитувальник та систему спостереження, що дозволяють дослідити усвідомлений рівень агресії.

Ключові слова: діагностика, агресивність, агресія, тести, методики дослідження, усвідомлена агресія, неусвідомлена агресія.

Агрессивность современных детей является актуальной проблемой в нынешних условиях жизни, потому что она влияет не только на взаимоотношения ребенка с родителями, учителями, сверстниками, но и создает дискомфорт для нее самой. В нашей статье раскрываются пути изучения неосознанной агрессии у младших школьников с помощью модернизированных проєктивных методик, основанных на рисовании: “Несуществующее животное”, “Рисунок моей семьи”, “Рисунок моего класса” и модифицированной новой “сюжетно-ситуативно-иллюстрированной” методики на основе трудов С. Розенцвейнга, И.А. Фурманова, А. Басс, А. Дарки, А.А. Романова, Р. Темл, М. Дорки, В. Амен и других. Сформированы опросник и система наблюдения, которые позволяют исследовать осознанный уровень агрессии.

Ключевые слова: диагностика, агрессивность, агрессия, тесты, методики исследования, осознанная агрессия, неосознанная агрессия.

Для вивчення агресії у молодших школярів з нормальним та порушеним мовленнєвим розвитком було визначено три напрямки дослідження. *Перший* розкривав неусвідомлену учнями агресію, яка виявлялась у проєктивних модернізованих малюнкових методиках та у модифікованій сюжетно-ситуативно-ілюстрованій

методиці. Другий напрямок – дослідження за вербальним опитуванням, і третій – за методом спостереження (при виконанні учнем інших діагностичних завдань) визначалась усвідомленість дитиною своєї агресії.

Сформований напрямок дослідження визначив чотири етапи проведення наукового експерименту. На першому етапі роботи були обрані проєктивні малюнкові методики, що дозволяли вивчити дитину у трьох аспектах: ”Я-особистість” – на основі методики М.З. Друзкевич ”Неіснуюча тварина”, ”Я у сім’ї” – за методикою Р. Бернса і С. Кауфмана ”Кінетичний малюнок сім’ї” – ”Малюнок моєї сім’ї”, і ”Я у соціумі” – завдяки модифікованій малюнковій методиці в основу якої покладені науково-практичні роботи Р. Бернса, Дж Бука, Вульфа, М.З. Друзкевич, С. Кауфмана, Л. Кормана, М. Люшера, К. Маховера, В. Хьюлса та інших – ”Малюнок мого класу” [6; 3; 2]. Визначені нами методики досліджували неусвідомлені психічні властивості особистості всебічно, що не зовсім відповідало меті нашого дослідження. Тому для вивчення неусвідомленої агресії у дітей з нормальним та порушеним мовленнєвим розвитком, нами була проведена вузько-спеціалізована їх модернізація, яка визначала лише ознаки, що характеризували наявність у дітей агресії. У подальшому це дозволило нам систематизувати визначений науковцями (Вульф, М.З. Друзкевич, С. Кауфман, Л. Корман, М. Люшер, К. Маховер, В. Хьюлс та інші) якісний аналіз за видами (саморегулюючий, скритий та поведінковий) та підвидами (контролюючий, змагальний, захисний, депресивний, фізичний) агресії.

По кожній малюнковій методиці було розроблено бланк дослідження. У ньому за вертикаллю розміщувались шість ознак (простір, лінія, зміст, структура, колір та персонаж), за якими визначалась агресія, а по горизонталі відбувалось накопичування балів за видами агресії (саморегулюючий, скритий і поведінковий) та їх підвидами (контролюючий, змагальний, захисний, депресивний, демонстративний і фізичний). Кожна з таких ознак за видами агресії оцінювалась в 1 бал. Це дозволило за загальною сумою балів визначити переважаючий (за кількістю обраних ознак) вид та підвиди агресії.

Розроблений бланк дослідження, що містить групу параметрів, якісну характеристику, яка відображала особливості виконання дитиною завдань та специфіку оцінювання, було сформовано на основі праць Е.Г. Симерницької, Б.В.Зейгарника, А.Р. Лурія, А.Л. Сиротюк, М.Я.Семаго, М.М. Семаго, Р.С. Немова, Н.Ю.Максимова, К.Л.Мілютіна, В.М.Піскуна, А.В.Семенович, Л.Ф.Бурлачук, С.М.Морозова та інших.

Отже, за результатами аналізу наукових джерел нами було обрано ряд проєктивних малюнкових методик, які дозволяли вивчити неусвідомлений рівень та види прояву дитячої агресії. Завдяки модернізації даних методик, з'явилася можливість краще вивчити неусвідомлені види, підвиди та рівні прояву агресії у молодших школярів з нормальним та порушеним мовленнєвим розвитком.

Звертаючи увагу на те, що виділені нами проєктивні малюнкові методики не завжди були зручними у дослідженні дітей молодших класів, тому що була категорія учнів, які відмовлялись виконувати завдання оскільки не вміли малювати, тому у нашій роботі було розроблено методику, що включала готові ситуативні картинки.

На основі аналізу результатів науково-практичних праць В.Амен, А. Басс і А. Даркі, М. Доркі, С. Розенцвейнга, Р. Темл, А.А. Романова, І.А. Фурманова та інших вчених нами були систематизовані та логічно поєднані особливості проведення, засоби діагностики агресії та критерії оцінювання якостей виконання завдань в одну "Сюжетно-ситуативно-ілюстровану" методику. Вона направлена на вивчення агресії у дитини так, як і у малюнкових методиках, в трьох головних аспектах дослідження: "Я у сім'ї", "Я у соціумі" і "Я-Особистість".

Головним завданням при складанні модифікованої методики було визначити види та підвиди агресії. Тому їх формування відбувалося на основі аналізу наукових праць вчених, що вивчали агресивні реакції за фрустрацією (С. Розенцвейнг [2]), афективно-динамічною, вербальною та поведінковою направленістю (І.А. Фурманов [5]), формою (А. Басс і А. Даркі [2; 3]) та типізацією (А.А. Романов [4]). Були також враховані особливості вищої нервової діяльності молодших школярів з нормальним та порушеним мовленнєвим розвитком: це їхня здатність краще сприймати наочний кольорово-ілюстрований методичний матеріал, ніж словесне сприймання особистісних опитувальників (Г.О. Люблінська, А.І.Селецький О.В. Трошин, Е.В. Жуліна, О.Н. Усанова, Ю.Ф. Гаркуш). Тому одним з визначних засобів діагностики агресії у нашій методиці є наочність, яка основана на ідеях малюнкового матеріалу С. Розенцвейнга та Р. Темл, М. Доркі, В. Амен.

Систематизація типів (А.А. Романов, С. Розенцвейг, І.А. Фурманов) [4; 2; 5] та видів (А. Басс, А. Даркі) [2] агресивних реакцій дозволила нам виділити у модифікованій методиці три види агресії: саморегулюючу, скриту і поведінкову. Нами передбачено, що самокритичний вид агресії може включати в себе контролюючий та

змагальний підвиди агресії, у свою чергу, скритий вид агресії поділений на захисний та депресивний, а поведінковий – на демонстративний та фізичний підвиди агресії (див. таблицю 1).

Таблиця 1

Виділення видів агресії за типами та видами агресивних реакцій

Види агресії	Підвиди агресії	Ознаки агресивності		
		Типи агресивних реакцій за методиками С. Розенцвейга, І.А. Фурманова	Види агресивних реакцій за опитувальником А. Басс і А. Даркі	Типи агресії за А.А. Романовим
Саморегулююча	контролююча	<i>Імунітивний, самозахисний тип:</i> – спокійність, збереженість емоційного стану до наступної критичної ситуації		
		<i>Імунітивний, вперто-розрахунковий тип:</i> – розв’язування конфлікту після обдумування; – втручання інших осіб; – вирішення фруструючої ситуації самотійно		
	змагальна	<i>Імунітивний, перешкодо-домінантний тип:</i> – прояви негативних емоцій невисокої інтенсивності		
Скрита	захисна	<i>Інтропунітивний, самозахисний тип:</i> – образливість; – замкненість; – почуття незахищеності; – психологічний захист та виправдання себе	<i>Образа:</i> • заздрість, ненависть до оточуючих; • гнів на весь світ за дійсні або надумані страждання	<i>Агресивно-боязливий тип:</i> • ворожість; • недовіра; • гнівливість; • захист від вигаданої загрози

Скрита	захисна	Інтропунітивний, вперто-розрахунковий тип: – сором'язливість; – активні емоційні переживання; – впертість		
	депресивна	Інтропунітивний, перешкодо-домінантний тип: – образливість, засмученість, самозвинувачення; – відчуття власної неправоти, сорому; – травмуючі переживання; – внутрішнє самознищення	Почуття провини: • відчуття докорів сумління; • тривожність Підозріливість • недовіра; • підозра у поганих намірах; • фобічні стани	Агресивно-уразливий тип: • підвищена чутливість; • роздратованість; • хворобливий стан
Поведінкова	демонстративна	Екстрапунітивний, вперто-розрахунковий тип: – гнівливість, істеричність, образливість, роздратованість; – самовпевненість; – несприймання своєї провини; – агресивність реакції має вигляд осуду, докору, заперечення Екстрапунітивний, перешкодо-домінантний тип: – роздратованість, гнівливість високої інтенсивності; – постійні звинувачення оточуючих (людей, тварин, предметів)	Вербальна агресія: • вираження негативних почуттів через форму агресії: сварки, крик, вереск; • через зміст словесних відповідей: погрози, прокляття	Агресивно-гіперактивний тип: • емоційна розгальмованість; • неадекватна рухливість; • недисциплінованість; • неслухняність
			Непряма агресія: • спрямованість агресії на особу у плітках, злих жартах; • агресія без спрямованості у вигляді спалахів люті, криків, тупотіння ногами, тощо	Агресивно-опозиційний тип: • опозиційність; • негативізм, грубість, хитрість, зухвалість; • перекладання відповідальності за свої вчинки на інших; • емоційне знущання над людьми близького оточення
			Схильність до роздратування • емоційна збудливість; • прояви запальності, різкості, грубості	
			Негативізм: • опозиційність; • боротьба проти авторитету; • пасивний або активний опір	

Поведінкова	фізична	<i>Екстрапунітивний, самозахисний тип:</i> – використання прямої фізичної сили	<i>Фізична агресія:</i> • використання фізичної сили проти іншої особи	<i>Агресивно-байдужий тип:</i> • емоційна холодність; • підвищена афективність; • емоційна збудливість; • дратівливість, байдужість; • фізичне застосування своєї сили; • використання образ, грубих слів

Виділений нами *саморегулюючий* вид агресії, на нашу думку, найкраще було розкрито лише у типах агресивних реакцій особистості за методикою С. Розенцвейга та І.А. Фурманова. Його вдало характеризували імпульсивні типи агресивних реакцій, зокрема у контролюючому підвиді агресії домінуючим є самозахисний та вперто-розрахунковий типи, а у змагальному – перешкодо-домінантний тип агресивних реакцій.

Зазначений нами *скритий* вид агресії складався з інтропульсивних типів агресивних реакцій, у свою чергу, захисний відповідав самозахисному та вперто-розрахунковому, а депресивний – перешкодо-домінантному типу агресивних реакцій.

Третій вид агресії – *поведінковий*, вмщував екстрапунітивний тип агресивних реакцій, тому його демонстративний підвид краще розглядався у вперто-розрахунковому та перешкодо-домінантному типах, а фізичний підвид агресії включав самозахисний тип агресивної реакції.

На основі аналізу особистісного тесту-опитувальника А. Басс і А. Даркі, нами було здійснено розподіл восьми видів агресивних реакцій за двома видами агресії: скритої та поведінкової. Таким чином, *скритий* вид агресії у захисному підвиді агресії вміщав образливість, а депресивний підвид – почуття провини та підозрілість.

Найбільше агресивних реакцій за методикою А. Басс і А. Даркі містить в собі *поведінковий* вид агресії. У демонстративний підвид було віднесено вербальну агресію, непрямую агресію, схильність до роздратувань, негативізм; а фізичний підвид агресії включав тільки агресивні реакції, що розкривали застосування фізичної агресії.

Визначені типи агресивності за А.А. Романовим були, також, віднесені до двох видів агресії: скритої та поведінкової, а їх характеристика розподілялась за визначеними нами підвидами

агресії. Зокрема, захисний підвид агресії відповідав агресивно-боязливому типу особистості, а на депресивний підвид вказували риси, характерні агресивно-уразливому типу особистості. Демонстративний підвид агресії розкривав агресивно-опозиційний та агресивно-гіперактивний типи, а фізичний підвид агресії включав лише риси агресивно-байдужого типу особистості.

Отже, завдяки аналізу результатів наукових робіт А. Басс і А. Даркі, С. Розенцвейнга, А.А. Романова, І.А. Фурманова та інших вчених нами описана симптоматика агресивності та виділено три види агресії: саморегулююча, скрита та поведінкова. На основі видів агресії, було виділено шість її підвидів: саморегулюючий вид агресії поділили на контрольований та змагальний підвиди, скритий – на захисний та депресивний, а поведінковий – на демонстративний і фізичний. Результати аналізу також свідчать про те, що саморегулюючий вид агресії охарактеризований лише у роботах І.А. Фурманова, котрий зазначав, що активність дитини – це і є один з видів існуючої в його класифікації агресії, і виникає він у дитини в тих умовах, коли через будь-яку перешкоду вона не може задовольнити вже активізовану потребу. Саме неможливість реалізації своїх потреб призводить до проявів активності, яка здатна подолати або зміни критичну ситуацію. Позитивність агресії виділяє не тільки І.А. Фурманов, а також Н.Д. Левитов, який описує її як цілеспрямований, наполегливий та сміливий вид активності. У свою чергу такі науковці, як А.А. Співаковська, А.Фрейд, Е. Фромм вказують, що даний вид агресії також може використовуватись і як самозахисна реакція. Відповідно, виділений нами саморегулюючий вид агресії є нормою у поведінці людини або агресією, яка вказує на активність та самоконтрольованість емоційних проявів особистості, що відповідає її нормі. Відштовхуючись від цієї нейтральної позиції, стало можливим виділити деструктивні види агресії.

Після виділення видів та підвидів агресії у “Сюжетно-ситуативно-ілюстрованій” методиці нами визначені особливості її проведення. Згідно з метою нашої наукової роботи розроблена методика включала дві частини дослідження. Перша за допомогою ситуативних ілюстрацій визначала неусвідомлений рівень агресії, її види та підвиди у дітей молодшого шкільного віку з нормальним та порушеним мовленнєвим розвитком, а друга, у тієї ж категорії учнів молодшої школи, при використанні шести фруструючих запитань вивчала усвідомлений рівень агресії.

Для вивчення неусвідомленої агресії у модифікованій методиці за аспектами дослідження “Я у сім’ї” та “Я у соціумі” складено по

шість провокуючих до агресивних дій-ситуацій. Перші три, характеризуються ставленням дитини до оточуючих її людей, вони ж і визначають показники структури "Я-Особистості", останні три – засоби оцінки дитиною ставлення навколишніх до неї. Таким чином, кожен аспект вивчення включає в себе по шість заданих ситуацій. Кожна з них, розкривається у чотирьох ілюстрованих малюнках, зміст яких спонукає малюнкowego героя до відповідного виду (підвиду) агресії. Дитині пропонується розв'язати озвучений конфлікт і у довільному порядку обрати ті картинки, які, на її думку, могли би охарактеризувати подальшу поведінку заданого персонажа.

Неусвідомлена агресія молодшого школяра визначалась на підставі вибору ним малюнкових відповідей. Кожен вибір малюнка оцінювався в 1-бал, і 0-балів, якщо його не було. У сформованому протоколі досліджень за кількістю виборів визначалась наявність у дитини контролюючого, захисного, демонстративного та фізичного підвиду агресії. Вони вираховувались за загальною сумою набраних балів.

Оскільки, модифікована методика включає в себе дослідження відносин дитини та оточуючих її людей, то змагальний та депресивний підвиди агресії вираховувались тільки за аспектами "Я у сім'ї" та "Я у соціумі" по перших трьох ситуаціях за набраними балами які визначають ставлення дитини до сім'ї (суспільства), та за останніми, трьома ситуаціями, що розкривають оціночну позицію дитини за ставленням до неї членів її сім'ї (суспільства). Даний розрахунок здійснений нами не випадково. Саме під час дослідження молодших школярів з різним мовленнєвим розвитком, було визначено, що діти, які обирали більшу кількість балів за першими трьома ситуаціями у захисному та останніми трьома у фізичному підвидах агресії, за характеристикою вчителів, логопедів, батьків не проявляли фізичну силу при вирішенні конфліктів між однолітками або у своїй родині. А навпаки, відрізнялися від інших дітей скритістю, сором'язливістю, невпевненістю, замкненістю та іншими симптомами, які розкривають депресивний стан досліджуваного учня [1].

За спостереженням та додатковою характеристикою вчителів, батьків був розрахований і змагальний підвид агресії. Діти, які набирали найбільшу кількість балів за першими трьома ситуаціями у контрольованому підвиді агресії та останніми трьома у демонстративному підвиді агресії, відрізнялися від своїх однолітків певною активністю, яка зароджувалась на основі суперництва або змагання за кращу оцінку, одяг, іграшку, набір малюнкових карток

та ін. З таких учнів вчителі виділяли відмінників, але зазначали, що їхня поведінка не відрізнялась ідеальністю. Їх цікавить любий потік інформації, вони впевнені у своїх силах, твердо приймають рішення, вміють доводити почату справу до кінця, а також відрізняються від інших дітей своєю енергійністю, гармонійністю, мотиваційністю, визначною силою характеру. У колективі однокласників відчували себе захищеними та авторитетними учнями.

Тому для визначення змагального підвиду агресії на основі практичних та теоретичних досліджень нами виведена розрахункова формула:

$$X_{1.1.} = \Sigma SX_1 + \Sigma RX_3,$$

де $X_{1.1.}$ – змагальний підвид агресії (кожен зазначений у малюнках підвид має свій номер (контрольована- X_1 , захисна- X_2 , демонстративна- X_3 , фізична- X_4), тож невизначені підвиди обирають подвійну нумерацію за ближнім до виду агресії його підвиду, наприклад, контрольована- X_1 , то змагальна має позначення- $X_{1.1.}$, захисна- X_2 , то депресивна- $X_{2.2.}$);

S – блок ситуацій, який визначає ставлення дитини до своєї сім'ї;

R – блок ситуацій, який визначає оцінювання дитиною ставлення її сім'ї до неї;

ΣSX_1 – сума набраних балів у контрольованому підвиді за трьома першими ситуаціями, які характеризують ставлення дитини до її сім'ї;

ΣRX_3 – сума набраних балів у демонстративному підвиді за трьома останніми ситуаціями, що розкривають оцінювання дитиною ставлення її сім'ї до неї;

Для розрахунку депресивного підвиду агресії застосовуємо аналогічний тип формули, але з різними накопичувальними бальну систему підвидами:

$$X_{2.2.} = \Sigma SX_2 + \Sigma RX_4,$$

де $X_{2.2.}$ – депресивний підвид агресії;

S – блок ситуацій, який визначає ставлення дитини до своєї сім'ї;

R – блок ситуацій, який визначає оцінювання дитиною ставлення її сім'ї до неї;

ΣSX_2 – сума набраних балів у захисному підвиді за трьома першими ситуаціями, які характеризують ставлення дитини до її сім'ї;

ΣRX_4 – сума набраних балів у фізичному підвиді за трьома останніми ситуаціями, що розкривають оцінювання дитиною ставлення її сім'ї до неї.

В аспекті "Я-Особистість" змагальний підвид агресії розраховувався як середньоарифметичний показник за двома означеними підвидами агресії за формулами:

$$X_{1.1.} = (\Sigma X_1 + \Sigma X_3) / 2; X_{2.2.} = (\Sigma X_5 + \Sigma X_4) / 2;$$

де $X_{1.1.}$ – змагальний підвид агресії;

X_3 – демонстративний підвид агресії;

$X_{2.2.}$ – депресивний підвид агресії;

X_2 – захисний підвид агресії.

Позначені дитиною картинки нами занесені у спеціальний протокол дослідження, який визначає критерії оцінювання проведеної модифікованої методики. Загальні результати дослідження неусвідомленої агресії у протоколі визначаються за кількісним показником видів, підвидів та рівнем агресії у молодших школярів з нормальним та порушеним мовленнєвим розвитком.

Для вивчення усвідомленої агресії дитини було застосовано тест-опитувальник, який проводився після виконання завдань за модифікованою методикою. Обраний метод дослідження розкривав молодшого школяра через його поведінку у ситуаціях, які озвучувались у шести фруструючих запитаннях, що стосувались його сім'ї та відносин у колективі та через вербальну діяльність – за спостереженням за дитиною під час дослідження. Відповідь, яка вказувала на наявність агресії, оцінювалась в 1-бал, а її вид визначався на підставі аналізу особливостей змісту відповіді. 0-балів отримували ті відповіді, які у своєму змісті не містили прояву агресії. Отримані дані двох показників усвідомленої агресії (через поведінку у ситуаціях та через вербальну діяльність) заносились у підготовлений протокол дослідження, за яким вираховувався вид та підвид агресії, а сума усіх балів вказувала на загальний рівень усвідомленої агресії дитини.

Отже, принцип модифікованої методики дозволяє вивчити за видами та підвидами неусвідомлену агресію у дітей молодшого шкільного віку з різним мовленнєвим розвитком, на основі вибору ними картинок зі певних сюжетів дозволяє розкрити їх внутрішнє емоційне переживання у різних життєвих ситуаціях.

Другий етап нашої роботи мав перевірити, наскільки дитина усвідомлює рівень своєї агресії. На основі аналізу практичної літератури було визначено, що для дослідження неусвідомленого рівня прояву дитячої агресії, науковцями (Р.Бернс, Дж Бук, Вульф, М.З. Друзкевич, С. Кауфман, Л.Корман, М. Люшер, К. Маховер, С. Розенцвейнг, Д. Скот, І.А. Фурманов, В. Хьюлс та ін.) було розроблено цілий ряд проєктивних методик, які дозволяли вивчити

підсвідомість дитини, а рівень прояву усвідомленої агресії у дітей дошкільного та молодшого шкільного віку не вивчався досконало через ряд причин: по-перше, ввжалося, що вони не усвідомлюють причини своєї агресивної поведінки або усвідомлюють її недостатньо (Г.М. Бреслав, К.Бютнер, А.В.Запорожец); по-друге, на дитячу агресію значно впливає поведінка дорослих (А.Адлер, А.Бандура, А.Болдуїн, С.А.Завражец, А.Маслоу, Б.Ф.Скиннер, Л.С. Славіна, Р.У. Уолтерс), яка і має досліджуватись та корегуватись; по-третє, велику увагу у логопедичній літературі було зосереджено на формуванні мовлення у дітей з тяжкими порушеннями мовлення як засобі регуляції їхньої негативної поведінки. Зокрема Е.М.Мастюкова, Є.Ф. Собонович та інші зазначали, що розвиток емоційно-вольової сфери дитини залежить від рівня недорозвитку у неї мовлення, але сама проблема агресії у дітей з порушеннями мовленнєвого розвитку спеціально вивчена не була. Тому для вивчення усвідомленої агресії нами було сформовано вербальний опитувальник, за допомогою якого ми визначали рівень усвідомленості молодшими школярами своєї агресії та вплив мовленнєвого розвитку на динаміку зросту видів та підвидів їхньої агресії.

Після застосування модифікованої "Сюжетно-ситуативно-ілюстрованої" методики нами було проведено індивідуальне опитування учнів. Запитання, які їм задавались мали агресивно-провокуючий характер, кожна окрема відповідь, яку вони давали, оцінювалась в 1 бал. Накопичування усіх балів, у бланку дослідження відбувалось за виділеними видами агресії та їх підвидами.

У процесі дослідження агресії у молодших школярів з нормальним та порушеним мовленнєвим розвитком виникла можливість здійснити спостереження за їхньою поведінкою у процесі виконання дослідницьких завдань, у взаємодії в процесі навчальної діяльності з вчителями, з однолітками на перервах, з батьками, що приходили забирати їх зі школи (1-й клас), даний момент роботи і визначив третій етап нашого наукового експерименту.

Так як дитяча активність часто виявляється у зовнішній поведінці і включає в себе емоціональні, вербальні (слова), невербальні (жести, міміка) реакції і вчинки, нами завдяки аналізу наукових праць (А. Басс і А. Даркі, С. Розенцвейнга, А.А.Романова, І.А. Фурманова та інших) було охарактеризовано види та підвиди агресії за станом агресивності та їх агресивною реакцією (вербальною і невербальною). Виділена симптоматика агресії була розширена та апробована в умовах загальноосвітньої школи, при дослідженні

дітей в нормі, з фонетичним недорозвитком мовлення (ФН), фонетико-фонематичним недорозвитком мовлення (ФФН) і не різко вираженим загальним недорозвитком мовлення (НЗНМ) (див. таблицю 2).

Таблиця 2

Характеристика симптоматики дитячої агресії

Види агресії	Підвиди агресії	Характеристика станів агресії	Характеристика реакцій агресії	
			вербальна	поведінкова
Саморегулююча	Контролююча	<ul style="list-style-type: none"> раціональність, самовпевненість, врівноваженість, самокритичність, ввічливість, спокій, самоконтроль 	Вміння логічно, у спокійній без криків та образ обстановці, вирішувати суперечки	Характерна дисциплінованість, самоконтроль, м'якість характеру, доброзичливість, адекватне самооцінювання своїх можливостей
	Змагальна	<ul style="list-style-type: none"> захопленість, розкутість, наполегливість, цілеспрямованість, зацікавленість, витривалість, розважливості, впевненість, комунікабельність, активність 	Вміння швидко аналізувати та вирішувати критичну ситуацію, адекватно оцінювати роль кожного в ній. Переважає гнучкість мислення, доброзичливість та конструктивність при спілкуванні з оточуючими. У колективі почувають себе захищеними, упевненими в собі	Впевненість у своїх силах, твердість у прийнятті рішень, домінуючий раціоналізм та оптимізм. Вміння доводити почату справу до її логічного завершення. Особистість відрізняється від інших своїм позитивним самосприйняттям, енергійністю, гармонійністю, мотиваційністю, визначною силою волі і характеру
Скрита	Захисна	<ul style="list-style-type: none"> підозрілість, злопам'ятність, ненависть, злість, невпевненість, справдовування, впертість, незацікавленість, ворожість 	У спілкуванні постійно оправдовується, приводить безліч аргументів на свій захист. За будь-яких проблем, звинуваченню піддає інших людей, тварин та природні явища	Відмічаються прояви ворожості, недовіри, підозрілості, збентеженості, підвищеної чутливості, роздратованості
	Депресивна	<ul style="list-style-type: none"> тривожність, незахищеність, сором'язливість, безпомічність, замкненість, втомленість, страх у спілкуванні, сором'язливість, пасивність, скритість, образливість 	Помітна замкнутість, тривожність, страх у спілкуванні. У любых провинах звинувачує тільки себе	Спостерігається занижена самооцінка, яка призводить до нерішучості у прийнятті рішень, бездіяльності, покірності при покараннях

Поведінкова	Демонстративна	<ul style="list-style-type: none"> • грубість, • роздратованість, • гнівливість, • впертість, • конфліктність, • розгальмованість, • імпульсивність, • саркастичність, • самозакоханість, • опозитивність, • балакучість 	<p>Неадекватне оцінювання самого себе, звинувачення оточуючих в ситуаціях спілкування, призводить до відвертих образ, висміювань, принижень, злих жартів, ображаючих пліток, що перетворюють спілкування у змагання на визнання. Характерні веселість, оптимістичність, шумність, нестриманість свідчать про підвищений егоцентризм, самостверженість, легковажність, балакучість, імпульсивність</p>	<p>Особистість із завищеною самооцінкою не може адекватно оцінити свої можливості. У неї переважає підвищена активність, непослідовність у діях, безконтрольність. Вона застосовує конструктивні види виходу із складних ситуацій за рахунок інших людей. Характеризується невихованістю, не відповідальністю, конфліктністю. Переважає вперто-корисливий та оптимістичний настрій. Намагається заводити вигідні знайомства та у співпраці пред'являти високі вимоги до оточуючих</p>
	Фізична	<ul style="list-style-type: none"> • гнівливість, • образливість, • підозрілість, • байдужість, • хамство, • черствість, • жорстокість, • емоційна холодність, • підвищена афективно-емоційна збудливість, • нерівноваженість, • конфліктність, • некерованість, • відсутність співчуття 	<p>Спілкування у критичних ситуаціях розкривається у вигляді осуду, докору, криків, пліток, злих жартів, публічних висміювань</p>	<p>Неадекватна самооцінка особистості, емоційна нерівноваженість, часто, виявляється у опозиційній поведінці. Невміння приймати дипломатичні рішення у конфліктах призводить до застосування фізичної сили, яка може направлятися як на живе, так і неживе навколишнє оточення</p>

Для визначення неусвідомленої агресії у дітей молодшого шкільного віку нами проводилось дослідження за проективними методиками, а для вивчення усвідомленості своєї агресії ми застосовували опитувальник та метод спостереження за їхньою поведінкою у процесі виконання всіх завдань. Отримана інформація поповнювалася у розроблений бланк дослідження, який дозволяв оцінити поведінку дитини за станом її агресії. Кожен з виділених станів оцінювався в 1 бал та займав певну позицію у видах та підвидах агресії. Тому їх накопичення у процесі спостереження за дитиною визначали перевагу певних підвидів її агресії. На основі аналізу результатів опитування та спостереження за молодшими школярами з різним мовленнєвим розвитком була складена якісна характеристика за видами та підвидами їх усвідомленої агресії (див. таблицю 3).

Таблиця 3

Оцінювання показників відповідей та емоційних проявів у молодших школярів з різним розвитком мовлення

Параметри оцінювання	Характеристика відповідей та емоційних проявів учнів за видами та підвидами агресії					
	Саморегулююча		Скрита		Поведінкова	
	контрольована	змагальна	захисна	депресивна	демонстративна	фізична
Через вербальну діяльність за методом спостереження	Логічно у спокійній без криків та образ обстановці вирішують суперечності	Вміння швидко аналізувати та вирішувати непорозуміння. У колективі почувають себе захищеними, упевненими в собі	У спілкуванні постійно виправдовується, наводить безліч аргументів на свій захист. При будь-яких проблемах звинувачують усіх оточуючих	Помітна замкнутість, тривожність, острах у спілкуванні. У лобних провинах звинувачує тільки себе	Шумність, нестриманість, підвищений егоцентризм, самоствердження у колективі. У поведінці характерна легковажність, балакучість та імпульсивність	Спілкування у критичних ситуаціях розкривається у вигляді осуду, докору, криків, пітток, злих жартів, публичних висміювань
Через поведінку у ситуаціях за опитуванням	Характерна дисциплінованість, самоконтроль, доброзичливість, адекватне самооцінювання своїх можливостей	Впевненість у своїх силах, твердість у прийнятті рішень, домінація раціоналізму та оптимізму. Не задумуючись, надають відповіді на всі запитання	Відмічаються прояви ворожості, недовіри, підозрливості, збентеженості, підвищеної чутливості, роздратованості. Намагаються відшукати захист у більш сильних та власних особистостях	Відповіді набувають заниженої самооцінки, що призводить до нерішучості у прийнятті рішень, бездіяльності, покірності	Визначена конфліктність, невміння прислухатися та адекватно оцінювати свої можливості, виражена безконтрольність у діях	Невміння приймати дипломатичні рішення у конфліктах призводить до застосування фізичної сили, яка може направлятися як на живе, так і неживе навколишнє оточення
	раціональність, самовпевненість, рівноваженість, самокритичність, ввічливість, спокій, самоконтроль	захопленість, розкутість, наполегливість, цілеспрямованість, зацікавленість, витривалість, розважливості, впевненість, комунікабельність, активність	підозрлість, злопам'ятність, неадекватність, невпевненість, справдовування, впертість, незацікавленість, ворожість	тривожність, незахищеність, сором'язливість, безпомічність, замкненість, втомленість, острах у спілкуванні, сором'язливість, пасивність, ескритість, образливості	грубість, роздратованість, гнівливість, впертість, конфліктність, розгальмованість, імпульсивність, крикливоість, саркастичність, самозакоханість, опозитивність, балакучість	байдужість, черствість, жорстокість, емоційна холодність, халпливість, гнівливість, нерівноваженість, негероєваність

Отже, другий та третій етапи дослідження за допомогою фруструючих запитань та методу спостереження визначали в учнів види та підвиди усвідомленої агресії через поведінку в ситуаціях та через вербальну діяльність в оточуючому їх соціумі. Кількісний показник за двома методами дослідження розкрив у молодших школярів саморегулюючий, скритий та поведінковий види агресії за їх контролюючим, змагальним, захисним, депресивним та фізичним підвидами.

Отже, систематизовані нами методики на основі праць науковців (А. Басс, Р. Бернс, А. Даркі, М.З. Друзкевич, С.Кауфман, М. Люшер, С. Розенцвейнг, А.А. Романов, Д. Скот, І.А.Фурманов, Н.Г. Хітрова та ін.), що займались вивченням агресії у людини, дозволили нам краще вивчити за видами та підвидами усвідомлений і неусвідомлений рівень прояву агресії саме у період молодшого шкільного віку. Оскільки у цей період життя, за дослідженнями вчених (Л.І. Божович, Л.С. Славіної, Г.О. Люблінської, М.С. Нейморак), на формування їх психічного розвитку дуже сильно впливає соціальне оточення: ставлення дорослих, зокрема у сім'ї; судження однолітків – їх оцінка, думка, поведінка, яку вони дуже швидко засвоюють. Виявлення перших ознак агресії у дітей дозволить визначити правильні напрямки корекційних занять, а відповідно і уникнення у майбутньому закріплення патохарактеристичних агресивних реакцій.

Список використаних джерел

1. Дефектологічний словник: навчальний посібник / За ред. В.І. Бондаря, В.М. Синьова. – К.: "МП Леся", 2011. – 528 с.
2. Практическая психология в тестах, или Как научиться понимать себя и других/ Р. Римская, С. Римский. – М.: АСТ-ПРЕСС, 1999. – 376 с.
3. Райгородский Д.Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты: Учебное пособие / Д.Я. Райгородский. – Самара: Издательский Дом "БАХРАХ-М", 2001. – 672 с.
4. Романов А.А. Игротерапия. Как преодолеть агрессивность у детей. Диагностические и коррекционные методики / А.А. Романов. – М.: Школьная Пресса, 2003. – 48 с.
5. Фурманов И.А. Детская агрессивность: психодиагностика и коррекция/ И.А. Фурманов. – Минск: Ильин В.П., 1996. – 199с.
6. Янковский Л. Общая психодиагностика / Л.Янковский. – СПб.: Изд-во "Речь", 2004. – 440 с.

Aggression of modern children is an actual problem under present conditions of our life. Because it influences not only child's relations with

parents, teachers, children of the same age, but creates discomfort for a child himself. In our article the ways of study of unrealized aggression open up for junior schoolboys by means of the modernized проєктивних малюнкових methods: “Non – existent animal”, “Picture of my family”, “Picture of my class” and modified new “withsituation-illustrated” methods on the basis of labours of S. Rothenzveing, I. Furmanov, A. Bass, A. Darc, A. Romanov, R. Templ, M. Dorki, I. Amen et al. It is formed questionnaire and system supervisions which allow to investigate the realized level of aggression.

Key words: diagnostics, aggressiveness, aggression, tests, research methods, realized aggression, unrealized aggression.

Отримано: 5.12.2011 р.

УДК 159.98-051

Ю.С.Веретяннікова

Теоретико-методологічні засади вивчення професіогенезу практичного психолога

У статті розкриваються поняття та моделі професіогенезу практичного психолога на підґрунті теоретичних положень діяльнісного і суб'єктного підходів у психології.

Ключові слова: професіогенез, професіоналізм, професіоналізація.

В статье раскрываются понятие и модели професіогенеза практического психолога согласно теоретическим положениям деятельностного и субъектного подходов в психологии.

Ключевые слова: професіогенез, професіоналізм, професіоналізація.

Постановка проблеми. Професійна діяльність практичного психолога спрямована на надання особливої за формою та змістом допомоги людині. Оскільки у процесі взаємодії з іншою людиною психолог чинить вплив на її внутрішній світ, то існують досить високі вимоги щодо його професійної компетентності. Саме тому предметом нашого дослідження є процес професіогенезу практичного психолога, його становлення як фахівця.

Мета дослідження. Обґрунтувати деякі теоретичні концепції, присвячені проблемі професіогенезу практичного психолога, проаналізувати найбільш поширені методологічні напрями дослідження даного феномену.